

Alica Arnaut

UZROK KAO GRANIČNA KATEGORIJA

Sažetak

Uzrok predstavlja jedno od rijetkih adverbijalnih značenja kome je u lingvistici do sada posvećena značajnija pažnja. Ovim radom nastojat će se ukazati na neka dosadašnja poimanja kategorije uzroka, s posebnim osvrtom na uzrok kao specifičnu sintaksičko-semantičku kategoriju čije značenje vrlo često graniči sa nekim drugim adverbijalnim značenjima. Zbog takve prirode uzroka, razvilo se i nekoliko različitih semantičkih tipova ove značenjske kategorije, o kojima će, također, biti riječi.

Ključne riječi: adverbijalna značenja, uzrok, kauzalnost, značenjska interferencija, semantički tipovi uzroka

* * *

U bosanskome jeziku postoje različita adverbijalna značenja kojima se precizira glagolska radnja. Tako se razlikuju kategorije mjesta, vremena, načina, namjere, uzroka, posljedice, uvjeta, popratne okolnosti, sredstva, društva i sl. Sve ove kategorije mogu se izraziti različitim sintaksičkim jedinicama, od priloga, preko padežnih i prijedložno-padežnih konstrukcija, do cijelih rečenica.

O uzroku se u našoj literaturi do sada pisalo u različitim kontekstima. Miloš Kovačević je u *Uzročnom semantičkom polju* dao najobuhvatniji pregled kategorije uzroka. Bavljenje ovom kategorijom u drugim kontekstima svodi se uglavnom na uzgredno spominjanje u okviru bavljenja nekim drugim lingvističkim problemima.

Kauzalnost predstavlja područje interesantno mnogim naukama. Ona je *najvažnija karika u lancu sveopšte uslovljenosti i međuzavisnosti predmeta i pojava realnog svijeta i osnovni princip čovjekova saznanja* (Kovačević, 1988:5). Rječnička pojašnjenja uzroka i kauzalnosti uglavnom se poklapaju. U *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske, te u *Rječniku stranih riječi* Bratoljuba Klaića i *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* Rikarda Simeona kauzalnost (kauzalitet, uzročnost) predstavlja uzajamnu vezu

uzroka i posljedice. S druge strane, uzrok kao pojam predstavlja pojavu koja izaziva neku drugu pojavu kao svoju prirodnu posljedicu.

Jezička kauzalnost nije gramatikalizirana (bar ne u užem smislu), budući da se direktno ne izražava čistim morfološkim kategorijama. Uzrok u jeziku najpreciznije se određuje različitim sintaksičkim jedinicama, i to: uzročnim padežnim besprijedložnim i prijedložnim sintagmama, rečenicama sa subordiniranim uzročnim klauzama asindetskog ili sindetskog tipa, uzročno upotrijebljenim glagolskim priložima, uzročnim predikatskim apozitivom, uzročnim zamjeničkim priložima i priložnim izrazima, te sintagmama sa uzročnim priložima pridjevskog porijekla. Ove sintaksičke kategorije navodi Kovačević (1988) a prihvata i odobrava ih Pranjković (2001), ali uz manji prigovor rečenicama sa subordiniranim uzročnim klauzama asindetskog tipa. Kada se uopće govori o izražavanju uzroka klauzama u složenim rečenicama, ne smijemo se strogo ograničiti samo na zavisne klauze, jer se uzročno-posljedični odnos može izraziti i složenim rečenicama sa koordiniranim kopulativnim klauzama. (v. Arnaut, 2006).

Prvu klasifikaciju uzroka uopće dao je još Aristotel, ukazavši na četiri osnovna tipa :

1. causa materialis (materijalni uzrok);
2. causa efficiens (pokretački uzrok);
3. causa formalis (formalni uzrok);
4. causa finalis (uzrok kao svrha).

Danas se samo za drugi Aristotelov tip uzroka, causa efficiens, zadržao termin uzrok, dok se o preostala tri govori kao o materiji, formi i cilju. Još se u ovoj Aristotelovoj podjeli uzroka nalaze korijeni semantičkog preplitanja uzroka sa nekim drugim kategorijama.

Sam Aristotel prednost je davao tipu causa finalis, jer je smatrao da je sve uzrokovano nekom svrhom. Tu leži bliskost kauzalnosti i cilja, odnosno namjere. Pranjković (2001:22) smatra da svaki cilj podrazumijeva neki uzrok, iz čega se razvilo i specifično značenje finalnog uzroka (tugovati za izgubljenim). Cilj se može interpretirati i kao usloženjeni uzrok, budući da uvijek predstavlja posljedicu čovjekove želje ili htijenja. U skladu s tom interpretacijom svaka se ciljna klauza može vrlo jednostavno transformirati u uzročnu navođenjem glagola želje ili htijenja (Otišla je da kupi knjigu – Otišla je jer želi kupiti knjigu). Upotrebom jezičkih

modela koji su ili istovremeno i uzročni i ciljani, ili su, pak, kontekstualno predodređeni, može se, također, ukazati na uzročno-ciljnu interferenciju. U bosanskom jeziku semantičko preklapanje uzroka i cilja ogleda se i u vrlo čestoj pogrešnoj upotrebi prijedloga *zbog* i *radi*, gdje *zbog* primarno znači uzrok, a *radi* namjeru. Međutim, veoma često njihova upotreba nije uvjetovana tim njihovim predodređenim primarnim značenjima.

Kategorija uzroka bliska je i kategoriji uslova, odnosno pogodbe. Uzrok predstavlja dio uslova, a samim tim i njegovu posebnu vrstu. U skupu nužnih uslova koji su dovoljni za ostvarenje jedne pojave uzrok predstavlja jedan značajan element. S druge strane, na jezičkom planu, uslov predstavlja još uvijek neostvareni uzrok, mišljeni uzrok. Jezičke jedinice kojima se iskazuje povezanost uzroka i uslova jesu zavisne klauze sa veznikom *ako* (ako se vidite, pozdravi je), genitiv sa prijedlogom *bez* (bez muke nema nauke), te glagolski prilozi (čitajući, nešto ćeš i naučiti).

Uzrok se jednostavno može dovesti u vezu i sa obrnutim uslovom, čime pokazuje bliskost sa kategorijom dopusnosti, odnosno koncesivnosti. Dovodjenjem u vezu obrnutog uzroka i njegove posljedice proizilazi da je koncesivnost, zapravo, posljedica obrnuta onoj koju je zadao eksplicirani uslov (nije mu suđeno zbog ubistva = iako je počinio ubistvo, nije mu suđeno). Na taj način se koncesivnost može posmatrati kao podvrsta kauzalnog odnosa. Suština njihovog suodnosa leži u činjenici da postoji nešto što istovremeno uslovljava realizaciju posljedice, ali i sprečava djelovanje ekspliciranog uzroka. Data posljedica u stvarnosti mora imati i neki uzrok, mada on nije jezički ekspliciran nego se podrazumijeva, omogućavajući na taj način podvođenje koncesivne pod kauzalnu vezu. Dakle, postoji jedan jezički ekspliciran uzrok i jezički eksplicirana posljedica koji nisu u izravnoj uzročno-posljedičnoj vezi (iako oni nisu došli, mi smo se dobro zabavili). Eksplicirana posljedica je realizirana u stvarnosti, mada joj eksplicirani uzrok nije stvorio uvjete za to. Zbog toga se koncesivnost smatra negacijom kauzalnosti. Govori se o kauzalnom osnovu jezičke koncesivnosti, ne samo na logičko-semantičkom nego i na formalnojezičkom planu, pri čemu se kauzalnost pokazuje manje složenom od same koncesivnosti (v. Kovačević, 1992).

Kategorija dimenzionalnosti najstarija je u jeziku a obuhvata dvije mjerljive kategorije: prostornost (lokalnost) i vrijeme (temporalnost). Iz ovih dviju primarnih kategorija razvile se se i

ostale, nedimenzionalne kategorije koje nose apstraktna obilježja, a među koje spadaju modalnost, finalnost, partitivnost, kauzalnost, kumulativnost, instrumentalnost, limitativnost i dr. Vidimo da je i kauzalnost, također, među nedimenzionalnim kategorijama pa ne čudi što je bliska i sa mjesnim i sa vremenskim značenjem.

Tako se primarno mjesne jedinice mogu pronaći u svim semantičkim tipovima uzroka. Čak se i primarno mjesni prijedlozi oslobađaju u nekim kontekstima tog svog značenja, dobijajući novo, uzročno značenje. Tu se najprije govori o prijedložno-padežnim konstrukcijama lokativa (izgubiti se u mraku, drhtati na vjetru), instrumentalala (nestajati pod vlagom, trgnuti se pred pušanim zrnem) i genitiva (bježati od zla, pobjeći ispred stražara).

Budući da se vremensko dimenzionalno značenje razvilo iz mjesnog, mjesni prijedlozi, kontekstualno predodređeni kao vremenski, upravo preko te vremenske upotrebe mogu dobijati i uzročno značenje. Uočavaju se prijedložno-padežne konstrukcije genitiva (trgnuti se kod te riječi, izbjegavati nakon kazne), akuzativa (doći na poziv), instrumentalala (iščeknuti sa smrću) i lokativa (žalostan pri rastanku, ostati bez krova u naletu tajfuna).

Nešto slabija, ali nikako zanemariva, jeste i načinsko-uzročna interferencija. Na nju ukazuju prilozi pridjevske porijekla, koji istovremeno izražavaju uzrok i kvalitet glagolske radnje ili stanja (skočiti užasnuto, odgovoriti bijesno), prijedložno-padežna konstrukcija akuzativa (stići uz odobrenje), genitiva (govoriti iz navike) i lokativa (činiti po običaju), dativ sa prijedložkim izrazom *zahvaljujući/blagodareći*, *zahvaljujući tome što* (ići po planu zahvaljujući preduzumljivosti), te zavisna klauza s veznikom *time što* (time što se oslobodio pritiska, doprinio je napretku).

Zbog specifičnosti uzročnog značenja možemo govoriti o nekoliko semantičkih tipova uzroka, o kojima govore i Kovačević i Pranjković. Prvi tip uzročnog značenja jeste „pravi“ uzrok, uzrok efektor, odnosno izazivač. On ukazuje na elementarnu uzročnu vezu u kojoj se elementi X i Y nalaze u neposrednom odnosu, gdje se Y javlja kao spontana, nesvjesna posljedica djelovanja elementa X koji je, prema tome, nužan i sasvim dovoljan uvjet za realizaciju elementa Y. Ovaj tip uzroka osnova je kauzalnosti uopće, tako da ga i svi ostali tipovi uzroka u manjoj ili većoj mjeri podrazumijevaju. Jezička jedinica za iskazivanje uzroka efektor jeste genitiv sa prijedlogom *od*.

Uz uzrok efektor visok stepen frekvencije bilježi i uzrok razlog, koji ukazuje na stanja, situacije i okolnosti kao pomagače u

javljanju uzroka efektoru i uzroka motiva. To su, zapravo, prateći elementi i već realizirani uvjeti kojima je u potpunosti predodređena posljedica. Zbog toga je uzrok razlog, zapravo, pasivni uzrok čija je svrha da obrazloži i argumentira posljedicu. Ovaj tip uzroka je najširi, kako misaono, tako i jezički, te se kao takav izražava svim tipovima uzročnih sintaksičkih jedinica.

Uzrok povod smatra se podvrstom uzroka razloga, ali se, ipak, ostvaruje kao zaseban uzrok, predstavljajući samo jednu kariku u lancu uzroka koji dovode do jedne posljedice. Sam po sebi on je nedjelujući uzrok, budući da uz druge uzroke samo potpomaže realizaciju posljedice, koja bi se ionako desila, ali ne u tom trenutku. Ovaj uzrok iskazuje se prijedloškim izrazom *povodom/u povodu*.

Naredni tip uzroka vezuje se za posljedice svjesnog tipa i naziva se uzrok motiv. On podrazumijeva neko psihološko stanje ili vanjski stimulus, a karakterističan je po tome što su i uzrok i posljedica uvijek u sferi istog lica. Osnovna forma iskazivanja ovog tipa uzroka jeste genitiv sa prijedlogom *iz*.

Uzrok kao osnova prema kojoj se izvodi neki zaključak ili prema kojoj se vrši neka radnja naziva se uzrokom kriterija. Najčešće se pojavljuje uz tzv. glagole zaključivanja, a iskazuje se sintagmama s prijedloškim izrazom *na osnovu/temelju*, te zavisnim uzročnim klauzama s veznikom *na osnovu toga što*.

Zaključuje se da je kauzalnost veoma složena kategorija koja u sebe inkorporira širok spektar različitih tipova uzroka. To rezultira i činjenicom da se uzročna kategorija ne može posmatrati kao samostalna i nezavisna kategorija. Uzročno značenje isprepleteno je sa drugim adverbijalnoodredbenim značenjima, što i nije iznenađujuće, budući da je sam jezik splet mnoštva jezičkih jedinica koje izražavaju različite značenjske kategorije. Manji broj tih jezičkih jedinica strogo je predodređen za izražavanje samo jednog značenja. Većina jezičkih jedinica kontekstualno je uslovljena, tako da se preplitanje značenjskih kategorija javlja kao logična i očekivana posljedica.

LITERATURA

Arnaut, Alica, „Uzročno-posljedične kopulativne rečenice“, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, IV/2006.
Grupa autora, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

-
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Katičić, Radoslav, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, HAZU, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002.
- Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1978.
- Kovačević, Miloš, *Uzročno semantičko polje*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
- Kovačević, Miloš, *Kroz sintagme i rečenice*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Pranjeković, Ivo, *Druga hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, MS i MH, Zagreb, 1969.
- Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo, 2007.
- Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, MH, Zagreb, 1969.
- Stevanović, Mihailo, *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

CAUSALITY AS BORDERING CATEGORY

Summary

Causality is a very complex category, which incorporates a wide range of different types of causes. That result with fact that the causal category may not be looked as autonomous and independent category. Causal significance is interwoven with other adverbial meanings, which is not surprising since language itself is combination of multitude of linguistic units which express various semantic categories. A small number of these linguistic units are strictly deterministic for the expression of only one meaning. Most linguistic units are contextually qualified, so that interweaving of semantic categories appears as a logical and expected result.